

HUMANISTICKE STUDIJE

9 | 2021

UNIVERZITET
DONJA GORICA

ČASOPIS HUMANISTIČKE STUDIJE

Glavni i odgovorni urednik:
Dragan K. Vukčević

Urednik broja
„Balkan između nacije,
tradicije i modernosti“:
Đorđije Borozan

Redakcija:

1. Đorđije Borozan (Podgorica);
2. Ilija Vujačić (Podgorica);
3. Dragica Vujadinović (Beograd);
4. Milan Podunavac (Podgorica);
5. Cirila Toplak (Ljubljana);
6. Mirjana Maleska (Skoplje);
7. Asim Mujkić (Sarajevo).

Savjet:

1. John Keane (Sidney);
2. Nenad Dimitrijević (Beograd);
3. Čedomir Čupić (Beograd);
4. Olga Breskaja (Vilnius);
5. Ana Krasteva (Sofija, Lyon);
6. Panos Ljoveras (Solun);
7. Đuro Šušnjić (Beograd);
8. Viljam Smirnov (Moskva);
9. Rudi Rizman (Ljubljana);
10. Alpar Lošonc (Novi Sad);
11. Vesna Kilibarda (Podgorica);
12. Stefano Bianchini (Bologna);
13. Hans-Georg Ziebertz (Würzburg);
14. Ratko Božović (Beograd).

Sekretar: Nikola Zečević

Dizajn: Mile Grozdanić

Priprema za štampu: Bojan R. Popović
Medeon, Podgorica

Lektura i korektura: Ljiljana Bošković

Izdavač: HS, UDG

Podgorica,
2021.

SADRŽAJ

DRAGAN K. VUKČEVIĆ Uvodna riječ
Glavnog i odgovornog urednika /5/

DIO I TEMA BROJA: Balkan između nacije, tradicije i modernosti
TOMASZ RAWSKI Glavni pravci bošnjačke nacionalističke
politike u savremenoj Bosni i Hercegovini /9/
ALOJZ IVANIŠEVIĆ Počeci hrvatskog sporta u Habsburškoj monarhiji /35/
DRAGO ROKSANDIĆ Europa i njene višestruke jugoistočne
granice. Problemi i pristupi „Zapadnom Balkanu“ /71/

DIO II STUDIJE

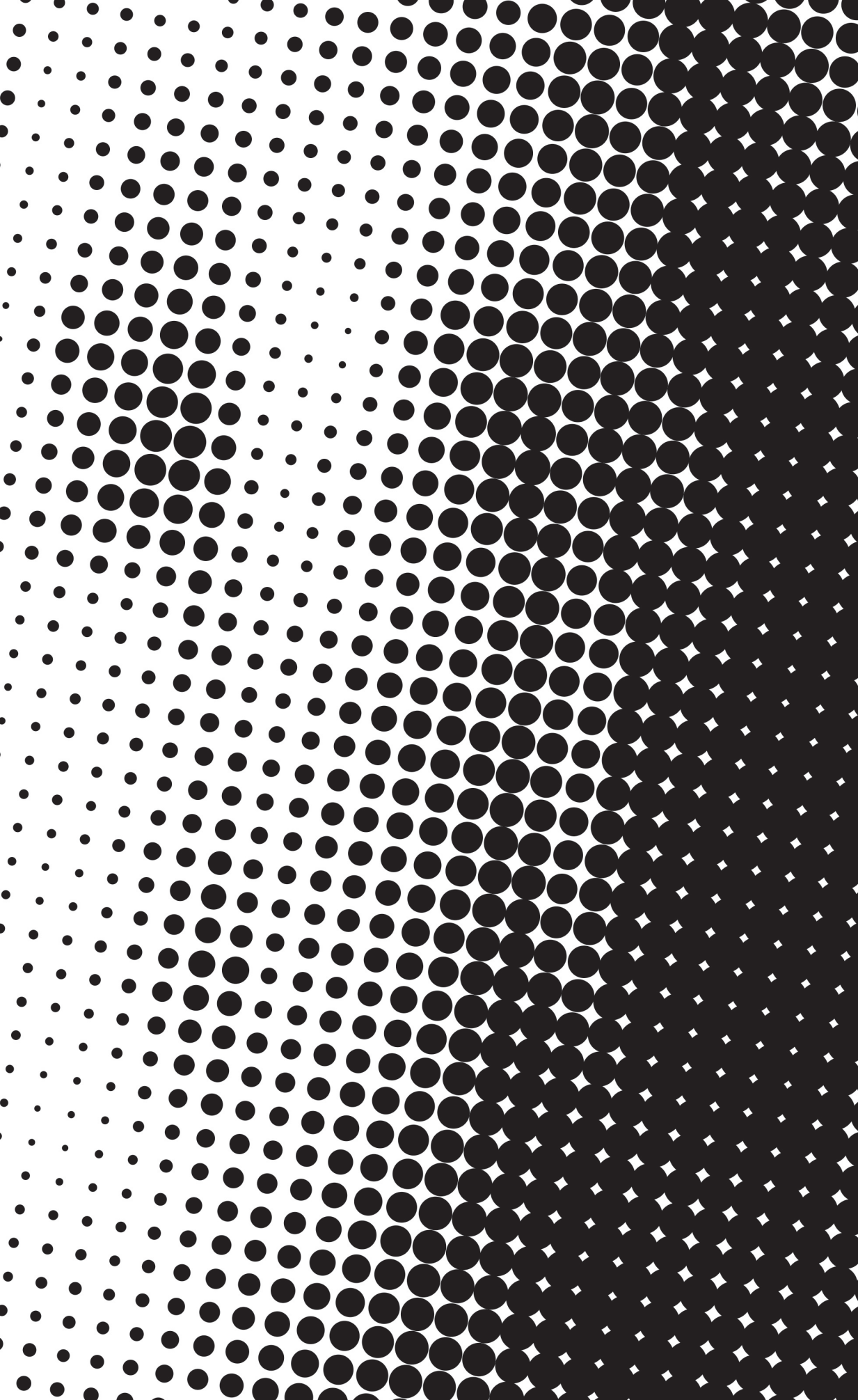
BRANKO BOŠKOVIĆ Right-Wing Populist Parties in Europe: Does
Welfare Chavivism Endanger Social Protection Budget? /85/
NIKOLA BANIČEVIĆ Terrorism as a Problem
of International Security /97/
VLADIMIR VUJOŠEVIĆ „Odsanjati košmar do kraja“:
modernizam, (anti)tradicija i „jezik mrtvih“ /107/

DIO III PREVODI

RADMILO N. MAROJEVIĆ Aleksandar Blok (1870–1921)
i poema „Dvanaest“ (1918) /129/

DIO IV RECENZIJE

DANIJEL PALS, Teorije o religiji, CID, Podgorica,
2019. (Nikola Šaranović) /149/
RATKO BOŽOVIĆ, Povratak bliskosti, JU Narodna biblioteka
Njegoš, Nikšić, 2020. (Luka Rakojević) /153/
MAŠA JOVOVIĆ, Petar Lubarda u Crnoj Gori 1946–1951,
Fondacija „Čano Koprivica“ — Narodni muzej Crne Gore, Nikšić
— Cetinje, 2021. (Slađana Kavarić Mandić) /157/

Europa i njene višestruke jugoistočne granice. Problemi i pristupi „Zapadnom Balkanu“

Uvodno: egohistorijske marginalije. Jedva što je bio pokopan Fernand Braudel (Luméville-en-Ornois, 24. VIII. 1902. — Cluses, 27. XI. 1985), godine 1987. u pariškom Gallimardu, u „Bibliothèque des Histoires“ pojavila se knjiga neobična naslova *Essais d'Ego-Histoire* [Ogledi iz ego-historije]. Petnaest do dvadeset i pet godina mlađi Braudelovi suradnici Maurice Agulhon, Pierre Chaunu, Georges Duby, Raoul Girardet, Jacques Le Goff, Michelle Perrot i René Rémond — urednički potaknuti najmlađim među njima Pierreom Nora — koji su desetljećima djelovali na manjoj ili većoj razdaljini od Braudela, ali uvijek nekako u njegovoj sjeni, čak i kada su bili vrlo prepoznatljivi kao povjesničari u svojoj različitosti — u knjizi su esejistički kritički prezentirali svoja vlastita životna iskustva „zanata povjesničara“, legitimirajući time svoja shvaćanja pluralizma tradicija *Annales*-a u razdoblju poslije Braudelove smrti. Knjiga je izazvala mnoštvo različitih reakcija, vjerojatno više negativnih nego pozitivnih, kao što to biva kada se preraspodjeljuje naslijeđena baština i traži vlastito mjesto — u budućnosti.¹

Zahvaljujući Francuskom institutu u Zagrebu, brzo sam bio u prilici pročitati knjigu, a kako je to inače bilo vrijeme moga dramatičnog intelektualnog i političkog preispitivanja u vremenu sve izvjesnijeg *finnis Jugoslaviae*, a, osobno, usred sukoba sa svojim beogradskim profesorom Vasilijem Krestićem na Odeljenju za istoriju Filozofskog fakulteta, bio sam pod dubokim dojmom *Essais d'Ego-Histoire*.² U meni je strelovito brzo bilo sazrelo uvjerenje da bi autokritičko znanstveno, svjetonazorsko, suvremeničko, a time i dijaloško preispitivanje povjesničara posvuda u Jugoslaviji moglo biti kreativna brana nacionalističkoj reideologizaciji historiografskih tradicija, učinkovit otpor prodoru jedne *historia militans*, raščlanjene logikama naciocentričkih ekskluzivizama. Bila je to puka iluzija.

* Drago Roksandić, Professor emeritus, Univerzitet u Zagrebu, Filozofski fakultet, drago.roksandic@ffzg.hr

¹ U dvosveščanom djelu *Historiographies, I–II. Concepts et débats*, koju su također u istome Gallimardu, 2010. godine urednički objavili Christian Delacroix, François Dosse, Patrick Garcia i Nicolas Offenstadt ego-histoire je potpuno marginalizirana.

² „Univerzitet i moralnopolitička podobnost“, *Naše teme* (Zagreb), god. 34, br. 3–4, 1990., 516–600.

Nešto kasnije, od 1991. od 1997. godine, blisko surađujući u bečkom Institutu za znanosti o čovjeku (*Institut für die Wissenschaften vom Menschen*) s ljudima poput Tonyja Judta, Jana Grossa, Daniela Chirota, Istvna Deáka itd., pokušali smo, pored ostalog, nešto slično realizirati u srednjoeuropskim zemljama. Češke i slovačke kolege bile su redom zatečene jer se nikome od njih nije govorilo o „bliškoj prošlosti“, a neke druge su nam objasnile da bi historiografsko „ovladavanje bliskom prošlošću“ moglo uništiti produktivne šanse za „ovladavanje bliskom budućnošću“. U tom je smislu prva žrtva „povratka normalnosti“, kako se pretenciozno znalo govoriti, bio profesionalni, pa i ljudski samozaborav, točnije, profesionalna i ljudska autocenzura u skladu s imperativima „nove podobnosti“, u uvjetima ratnih nasilja i drastičnih mijenjanja svega što je, svim proturječjima unatoč, činilo *conditio humana* „prije rata“.³ Ipak, nikada se nisam odrekao potrebe misliti „egohistorijski“ i to ne samo u svom slučaju nego, ništa manje, egohistorijskog promišljanja iskustva „drugih“.

Kada sam u jesen 1990. godine počeo raditi na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, znao sam da ću sa svojih punih dvadeset godina života i radnog iskustva između Zagreba i Beograda, od 1969. do 1990., pokušati — u granicama mogućeg — unijeti u hrvatsku historiografiju nešto kvalitativno novo, s težištem na ranome novom vijeku i „dugome 19. stoljeću“ razviti konceptualno i „prakseološki“ probleme i pristupe, koji će omogućiti da se prije svega denaciocentrira pristup temeljnoj problematici hrvatske povijesti od 16. do 19. stoljeća. Htio sam da ga se oslobodi mentalnog i profesionalno iskustvenog tereta hrvatskog *grand narrative*, da ga se ekohistorijski policentrira, te međuovisnošću inter- i transdisciplinarnih mikro- i makro-pristupa učini sposobnim prepoznavati bilo koju pojavu, zbivanje, trajanje u njihovim dinamičnim multidimenzionalnostima, vibrirajućim nijansama. Stalo mi je bilo do otkrivanja spoznaja i vrijednosti koje će biti istovremeno genuino hrvatske u modernom kulturnom smislu, ali i europske, svjetske, prepoznatljive bilo kome i bilo gdje tko umije razumjeti izabrane pristupe.

Iz toga je 1996. godine — nakon što sam prethodne, 1995., počeo raditi paralelno u Zagrebu i Budimpešti, na Srednjoeuropskom sveučilištu — iznikao međunarodni istraživački projekt „Triplex Confinium“ /Tromeđa/ kao metafora za povijesno iskustvo života na višegraničju (*multiple borderland*). Projekt je na različite načine djelatan i danas.⁴

³ Vidjeti bilancu osobnog suočavanja s iskustvom rata, u: Drago Roksandić, *Protiv rata. Prilozi povijesti iluzija*, Zagreb 1997.

⁴ Vidjeti prvu projektnu publikaciju: Isti (ur.), *Microhistory of the Triplex Confinium. International Project Conference Papers (Budapest, March 21–22, 1997)*, Budapest 1998. Cjelina projektnih djelatnosti, koje su od 2001. godine, integrirana je u Centar za komparativne studije, a od 2007. godine u fakultetsku ustrojbenu jedinicu Centar za komparativnohistorijske i interkulturne studije (CK-HIS). Vidjeti: <http://ckhis.ffzg.unizg.hr/>, napose <http://ckhis.ffzg.unizg.hr/hr/istrazivanje/programi/međunarodni-istrazivacki-program-triplex-confinium/znanstveni-program-triplex-confinium/>

Ovdje nije riječ o bilanciranju nego o okviru koji je omogućio da se i prekograničja shvate kao regija za svim svojim kompleksnostima, pa i ograničenjima. Koliko god pojam „regija“ u tradicionalnoj humanoj geografiji bio produktivan, za mene se već u formativnim godinama 1970-ih i 1980-ih godina postavljalo pitanje, primjerice, što krajiška društva u granicama Habsburške Monarhije, Mletačke Republike i Osmanskog Carstva čini oprečnima jedna drugima, a što ih čini bliskima, prepoznatljivima pa i jedinstvenima. Dubrovačku Republiku se uobičajilo interpretirati u opreci prema njezinim susjedstvima — bez čega se ona sigurno ne bi održala u svojoj posebnosti — ali je pitanje za mene bilo, bi li ona opstala da na mnoštvo načina nije bila kapilarno integrirana u realnosti svojih susjedstava. Primjerice, ne reflektira li katoličkoobnoviteljsko dubrovačko „slovinstvo“, koje će doživjeti razne transformacije i aproprijacije sve do kasnoga 19. Stoljeća, tu povijesnu dinamiku inkluzivnosti i ekskluzivnosti itd.⁵

Kzadanoj temi. Kako se krajem 18. i početkom 19. stoljeća u „učenoj Europi“ ustalila predodžba o kontinentalnim granicama od Atlantika do Urala, koja je najvećim dijelom postala mogućom zato što se Rusko Carstvo kao euro-azijski fenomen stabiliziralo od svojih promjenjivih granica na Zapadu do nepromjenjivih istočnih granica na Tihom Oceanu (s izuzetkom Aljaske na američkom kontinentu), te od nepromjenljivih sjevernih granica na Sjevernom Ledenom Moru do promjenljivih granica na Kavkaskom gorju. Moglo se geomorfološki, kulturnogeografski, a kasnije i geopolitički, te geostrateški, umovati na teme što je u takvoj Europi Zapad, a što Istok, što Sjever, a što Jug, pa onda i dalje raščlanjivati, i to se uvijek i činilo, a čini i dalje.

Jedini dio takve Europe, koji je već od prve polovice 19. stoljeća, da ostanemo na modernom razdoblju, postojano izmicao bilo kakvom ravnopravnom udjelu u diobi europske cjeline po stranama svijeta bio je njezin jugoistok. Od diplomatske i kartografske „La Turquie d’Europe“ od 16. stoljeća nadalje do Balkana u 19. i 20. stoljeću postoji hegemonijalno nametnuti kontinuitet distinktivnosti jugoistočnoeuropskog prostora. Njime se, ipak, ne izražava sociokulturna homogenost u odnosu spram „ostatka“ Europe. Naprotiv, pod njime se puna dva stoljeća podrazumijeva njegova unutrašnja kompleksnost i konfliktnost, sve ono što ga je činilo pa i danas čini „buretom baruta“.

Takav pristup ima jednu temeljnu manjkavost u dugome povijesnom trajanju. Balkan nikada ne čine samo oni koji na njemu žive, oni koji su u njemu „autohtoni“, „lokalni“ — prema europskom političkom žargonu stvorenom u ratovima 1990-ih godina — nego i svi oni koji s bilo koje geografske širine i dužine, s povremenim osobnim gostovanjima — kao akteri čine u bilo kom smislu Balkanom i to u bilo kojoj od mogućih interpretacija (npr. „balkanski

⁵ Vidjeti, podrobnije: Drago Roksandić, „Jugoslavenstvo prije stvaranja Jugoslavije“, u: Latinka Perović, Drago Roksandić, Mitja Velikonja et al. (ur.), Jugoslavija u istorijskoj perspektivi, Beograd 2017., 27–54.

duhovi“, u: Robert D. Kaplan, *Balkan Ghosts. A Journey Through History* /1993./, djelo shvaćeno kao „the most insightful and timely work on the Balkans to date“ (*The Boston Globe*).⁶

O temi. Izabrao sam ovu temu ne samo zato što je ona važna u hrvatskome ili bilo kome drugom poslijejugoslavenskom slučaju, nego prije svega zbog jednoga europskog paradoksa. U brojnim raspravama o europskom projektu uvijek se inzistira na njegovoj inkluzivnosti, na njegovoj sposobnosti da se u Europskoj uniji — u dijaloškom i faktičnom smislu — ujedini vrlo širok spektar tradicija, i to ne samo nacionalnih nego i gospodarskih, kulturnih, regionalnih, konfesionalnih i jezičnih. Ne kao netko tko bi europski projekt smatrao objavom, dakle, nečime providencijalističke naravi, nego kao netko tko drži da je to u epohalnom smislu riječi jedini racionalni izbor — neovisno o svim njegovim sve očitijim ograničenjima!

Poslije svega što se s nama svima u poslijejugoslavenskom prostoru zbilo i što bi se moglo zbiti, držim da ga u svakom posebnom, prepoznatljivom kontekstu, treba i posebno problematizirati. Naime, čak i kada cijeli europski prostor bude integriran u Europskoj uniji, dinamički europske regije će i dalje postojati, sve moguće vrste različitosti i dalje će imati svoj legitimitet, dakako, onoliko koliko pridone ne samo održanju, nego i razvoju toga projekta u budućnosti.

S toga gledišta, vrijedno je uočiti spomenuti paradoks: sve te kompleksnosti koje čine Europu, nigdje toliko ne dolaze do izražaja kao u Jugoistočnoj Europi. Sve je tu. To je jedini prostor gdje su slavenski narodi na Mediteranu; jedini prostor gdje se dogodilo da se posljednji valovi seoba azijskih naroda pretvore u europske činjenice (primjer Bugara i Mađara); jedini prostor gdje se održala kasnoantička romanizacija na područjima koja su najkraće bila u granicama rimskog imperija (slučaj Rumunja); jedini prostor gdje postoji kontinuitet najstarijih europskih zajednica, uvjetno rečeno, kao što je to slučaj s Albancima i Grcima, neovisno o tome kako tko interpretira njihovu etnogenezu; jedini prostor u kojemu ima mnogo više diskontinuiteta nego kontinuiteta, bez obzira na to što svaka danas postojeća nacija, kao što je to i hrvatski slučaj, može sebe projicirati u povijesnom pamćenju u milenijskom ili milenijskim rasponima; i napose, kao što sam to već napisao, to je očigledno jedini prostor na kojemu nema europske sile koja se u njemu nije ogledala; jedini prostor u kojem su duboko ukorijenjene dominantne religijske tradicije modernog svijeta, zapadno i istočno kršćanstvo; jedini prostor na kojem je islam autohton; jedini prostor koji ima neke od najvažnijih baština židovske civilizacije, npr. Solun, Dubrovnik, Sarajevo. Dakle, s toga gledišta, europski neuspjeh da integrira taj prostor i spriječi nedavni rat kada je on bio više nego izvjestan, svakako je i europska tragedija, u svakom slučaju europski neuspjeh, te nešto o čemu i dalje treba

⁶ <https://www.amazon.com/Balkan-Ghosts-Journey-Through-History/dp/0312424930> /31. 3. 2021./

razmišljati. Danas, kada Europska unija uvijek iznova svim „balkanskim“ zemljama koje nisu u njezinim granicama postavlja nove uvjete koje trebaju ispuniti da bi ušle u „europsko društvo“, nužno je postaviti pitanje — bez provincijalne samozaljubljenosti i civilizacijskog autizma — a koje sve uvjete nije ispunila i ne ispunjava Europska unija da bi preostale „balkanske“ zemlje, koje nemaju tu „sreću“ da se izravno graniče s Ruskom Federacijom, na kopnu ili na moru, mogle postati državama-članicama Europske unije.

Sljedeći je donekle spomenuti paradoks da su svugdje drugdje u Europi neponovljivosti ili posebnosti tih preslojavanja u dugome povijesnom trajanju europski legitimna, pa ih se imenuje zapadno ili istočnoeuropskima, srednjo ili južnoeuropskima itd., svugdje osim u jugoistočnoeuropskom slučaju, gdje i danas — možda čak i više nego u bliskoj prošlosti kada se naglašenije govorilo o regionalnoj europskoj perspektivi — govori o Balkanu, mnogo više o Zapadnom nego Istočnom Balkanu. To je sljedeći aspekt tog paradoksa. U zemljama poput Bugarske i Rumunjske, koje su na različite načine „kolijevke“ Balkana, ta je atribucija sve rjeđa što su ove dvije zemlje duže u Europskoj uniji, k tome, razvojno sve uspješnije.

Dakle, Zapadni Balkan ostaje izgleda još za dosta godina kao *pars pro toto* reziduum Balkana općenito! Njegove su granice promjenjive, dakle, utoliko ukoliko zemlja-kandidat za članstvo u Europskoj uniji uspije ući u njezino članstvo. Zasad je to uspjelo samo Hrvatskoj. Izgleda za duže vrijeme.

Bitno je da u nazivu Zapadni Balkan nema europske atribucije pa je i sve što se na njemu zbiva, ovako ili onako, europski upitno. Pitanje je kada će uopće takvom logikom zemlje Zapadnog Balkana uopće moći postati ravnopravnim zemljama-članicama Europske unije.

Pamtim, jedan sada već poodavni, esej Helmuta Schmidta objavljen u *Die Zeitu*, dakle misli čovjeka čija je posvećenost europskom projektu neupitna. U tome tekstu pisao je da je u svijetu od 1989., u slučaju dvjestotinjak država, bilo sedamdesetak vojnih intervencija, od toga mnoge bez odluke Vijeća sigurnosti Ujedinjenih naroda. Izjašnjavajući se za drukčiji pristup rješavanju problema poslije Obamina izbora za predsjednika SAD-u, izdvojio je jednu iznimku — Balkan — rekavši da se na Balkanu od cara Marka Aurelija ne prestaje ratovati i da bi, po njegovu sudu, bilo pravo čudo da u budućnosti bude drukčije. Dakako, da nas je takva teza zatekla, ali sam se, ipak, zapitao — zašto čak i ljudi poput Schmidta tako misle, pa, prema tome, je li tome uistinu uvijek tako bilo i, kao što prepričah, mora biti.

Zelim, stoga, ovdje izložiti pledoaje za jedan drukčiji pristup. Kao što držimo da se providencijalističkim interpretacijama u povijesti ne može mnogo postići, te da nema te vrste historijskog determinizma bilo koje ideološke provenijencije koji bi po nekoj shematskoj matrici mogao apsolvirati bilo koji problem, polazim od tvrdnje da ne stoji teza da je europski Jugoistok, tj. Balkan oduvijek osuđen na vječno ponavljanje istog.

Najprije jedno terminološko pitanje. Nemam ništa protiv Balkana, kao ni protiv bilo kojeg drugog dijela svijeta, ali kad se žele rješavati

konkretni problemi nekog područja, hrvatskog ili bilo kojeg drugog, susjednog područja, onda ovakve suvremene administrativne sheme ne koriste ničemu. Kad iz bližega pogledamo o čemu se radi, onda je to nešto o čemu mi u Hrvatskoj ne volimo baš previše glasno govoriti, premda se od toga ne može pobjeći. S time u vezi, zadržat ću se na sljedećemu:

Jedan od najvećih izazova s kojima se suočava Europska unija danas nesumnjivo je u vezi s činjenicom da se projekt ujedinjenja Europe sada već tri desetljeća suočava s izazovom poslijeyugoslavenske baštine. Usudio bih se reći da je i današnji, nedvojbeno distinktivni, pa i budući europski status Albanije jednim, ponavljam jednim svojim dijelom, povezan s istim izazovom. Ako ni zbog čega drugog, onda zbog činjenice da su brojni Albanci istovremeno i žitelji Crne Gore, Srbije ili Makedonije, a druga etnički dominantno albanska država proklamirana je na Kosovu na način koji je sporan i među državama-članicama Europske unije. Dakle, opet sastavni dio poslijeyugoslavenske priče. Na tom posebnom aspektu inzistiram upravo zato da bih potkrijepio svoju tezu da probleme europskih integracija treba iskazivati jasnije nego što to omogućuje koncept „Zapadnog Balkana“. Nije u pitanju pojam nego sve ono što bi on trebao sadržavati, a ne sadržava.

Svojevrsna je ironija povijesti da su i SFR Jugoslavija i NR Albanija — iako desetljećima međusobno uvelike stubokom različite, pa i u različitim vrstama sporova jedna s drugom — bile jedine zemlje s dirizističkim političkim sustavom komunističke provenijencije, koje nisu bile članice Varšavskog pakta. Dakle, ondje gdje je na prvi pogled bilo manje prepreka da se Europska unija proširi odmah, ona se još uvijek nije proširila, što je opet poseban aspekt cijele priče.

U Jugoslaviji je dugotrajna nesvrstanost omogućavala legitimiranje vrlo različitih geopolitičkih, geoeekonomskih i geokulturnih aktera, što je mogla biti prednost u 1960-ima, pa i 1970-ima. Postala je velika prepreka unutrašnjim promjenama u 1980-ima, kada se već moralo početi „misliti“ prije svega europski, i to u vrijeme kada se i sama Europska zajednica tražila u procesima nove, neoliberalne globalizacije. Međutim, globalni akteri vrlo različitih provinijencija, tradicijski duboko ukorijenjeni na „Balkanu“, nikada nisu napustili poslijeyugoslavenski prostor, a to je marginaliziralo šanse nenasilnog, mirnog ostvarenja višestruke tranzicije jugoslavenske državne zajednice u europskim okvirima u sistemski održivije realnosti.

Monopartijski totalitaristički izolacionizam u Albaniji urušio se na razmeđu 1980-ih i 1990-ih godina, ali su u suštini monoetničnost albanskog društva, niža razina društvenog raslojavanja nego u (posije) jugoslavenskom susjedstvu, jači tradicionalistički klijentelizmi, strah od prelijevanja rata preko albanskih granica, te neposredna blizina europskih susjeda, Grčke i Italije, kao i masovno iseljavanje u razne zapadne zemlje, stvorili pretpostavke za nastajanje novoga albanskog *corpus separatum* u Europi, koji nije nastao isključivo zbog geostrateških interesa NATO da ustali albanske državne granice i spriječi bilo čiju nepoželjnu nazočnost u Albaniji i na Otrantskim vratima.

U svakom slučaju, ovakav pristup kakav sada postoji u službenom europskom političkom žargonu, naročito kada je riječ o Hrvatskoj, za koju je balkanska odrednica marginalna u odnosu na njezin srednjoeuropski i mediteranski prostor, morao bi biti i ostati provizorij, ako se hoće otvoriti onaj legitiman prostor koji je nužan da bi svaka od ovih zemalja na primjeren način pridonosila europskoj realnosti i europskoj budućnosti.

Ako pojam „Zapadni Balkan“ problematiziramo u širem europskom kontekstu, onda je to na prvome mjestu kontekst europskog Jugoistoka, iako je u hrvatskom slučaju osobito važan mediteranski kontekst, a ni balkanski nije nimalo nevažan. Ni Bugarska nije samo balkanska zemlja. Iz svoje podunavske perspektive, ona je srednjoeuropska, a iz crnomorske mediteranska na jedan način, kao što je to „Trakija“ na drugi, subegejski način itd. Civilizacijski i napose religijski pojam europskog Jugoistoka inkluzivan je jer se odnosi i na razdoblje osmanske imperijalne moći u Europi od 14. do 20. stoljeća, ali i trajnih religijskih i kulturnih učinaka jer je to jedini dio europskog prostora gdje su se Osmanlije i islam, uvjetno rečeno, „autohtonizirali“ i kulturno ga duboko transformirali.

Spomenuta *La Turquie d'Europe*, europska Turska, kartografski je pojam koji se javlja već u 16. stoljeću, a vrlo je učestao u 18. i 19. stoljeću. U vrijeme Françoisa I., Osmansko Carstvo prvi put postaje diplomatski legitimno u europskom kontekstu. Europski Jugoistok, opserviran s bilo kojeg Zapada, od tada je europski Orijent. Međutim, povijesna dijakronija mnogo je složenija.

U prapovijesti, napose u razdoblju od 6.000 do 1.500. godine pr. Kr., jedan od glavnih puteva širenja neolitičkog ratarstva iz civilizacijskih epicentara koji su bili na azijskoj strani, išao je duž riječnih dolina današnjeg europskog Jugoistoka prema Zapadu euroazijskoga kontinenta. Na dunavskoj magistrali, neprijepornu težinu imale su i starčevačka, i vinčanska, i vučedolska kultura, kao što su u europskoj diseminaciji kultura svoje mjesto imale i danilska, i hvarska, i cetinska kultura koja se danas intenzivno istražuje, duž istočne obale Jadranskog mora. Keltsko-ilirska simbioza u potonjem razdoblju sa svoje je strane također stvarala Europu koja se regionalno razlikuje od današnje, a još više od one kakvom je postala poslije 1500. godine. Dakle, europski „Balkan“ je bio negdje drugdje!

U antici, ali i u srednjem vijeku, čitav taj prostor s dunavskom granicom na sjeveru, na različite je načine dijelio sudbinu mediteranske Europe, što znači epicentra europske civilizacije. U to bi vrijeme pojam „Jugoistočna Europa“ bio besmislen. Grčka i helenistički svijet ukorijenjeni su u svojoj jezgri u europskom Jugoistoku; grčka/helenistička civilizacija, iako najuočljivija na obalama istočnoeuropskih mora, od Crnog do Jadranskog, dubinski je prožimala i velik dio kontinentalne unutrašnjosti. U rimskom imperijalnom razdoblju današnji je europski Jugoistok, od Ilirika do Trakije, bio bitna poveznica između Rima i Konstantinopola, a dovoljno je evocirati samo neka od brojnih imena careva jugoistočnoeuropskog podrijetla (Dioklecijan, Konstantin,

Justinijan itd.), da bi se, ako nikako drukčije, onda metaforički, sugerirale civilizacijske reference zbivanja u ovom dijelu europskoga kontinenta. Međutim, taj je prostor i onaj na kojem je rimska imperijalna baština „pukla“ između Rima i Carigrada, s brojnim civilizacijskim, napose kulturnim i konfesionalnim razlikovnostima, ali ne uvijek i s jasnim razgraničenjima. Slavensko bogoslužje u Hrvata jedan je od tih fenomena. Istočno i zapadno kršćanstvo nigdje se drugdje toliko međusobno ne prožimaju i, istovremeno, vjerojatno nigdje drugdje, osim u poljsko-ruskim odnosima, nisu toliko međusobno daleko kao u Jugoistočnoj Europi, iako je sukob stoljećima fermentirao kao carigradsko-rimski. Bilo kako bilo, da je čitav ovaj prostor i iz rimske i iz carigradske perspektive bio neka daleka periferija, posljedice ne bi bile takve kakve jesu. Posve suprotno, imao je neku vrstu centralnosti.

Kada je riječ o kontinuitetima i diskontinuitetima u vezi s kasnim Rimskim Carstvom, kristijanizacijom, te kasnoantičkim i ranosrednjovjekovnim seobama naroda, nemoguće je previdjeti kako jedva da je i bilo seobnog vala s euroazijskog Istoka. Svi su slijedili oprečne smjerove. Od germanskih, avarskih i slavenskih, preko bugarskih, mađarskih i tatarskih pohoda, svaki se obrušio na europski Jugoistok na svome putu prema Rimu ili prema Carigradu. To, ipak, nije dovelo u pitanje opstojnost heleniziranog, kao ni romaniziranog dijela europskog Jugoistoka, ali je iz današnje perspektive stvorilo pretpostavke da jugoistočnoeuropski nacionalni kolorit čine potomci uistinu brojnih etnosa u međusobnim preslojavanjima. Nerijetko i danas, sada već anakronične rasprave — o etnogenezama Albanaca, s jedne strane, brojnih južnoslavenskih naroda od Slovenaca do Bugara, međusobno i u odnosima prema drugima, s druge strane, Grka spram sviju ostalih, s treće strane, Rumunja kao jedinog neupitnog ostatka romaniziranog, predrimskog stanovništva, i to na granici Jugoistočne i Istočne Europe, s četvrte strane — svjedoče o iskustvu europskog *melting pota* bez američkog *happy enda*, s brojnim implikacijama u ljudskim životima.

Rijetko se gdje drugdje u srednjem vijeku brojne „Sklavinije“, dakle od Jadranskoga i Egejskoga mora do Baltičkog mora, tako brzo pretvaraju u srednjovjekovne države, ali sa silnim usponima i padovima, kao što se to dogodilo najprije u bugarskom, pa hrvatskom, pa srpskom i crnogorskom, pa i bosanskom slučaju. Posljedica je to rana kontakta s baštinom kasne antike; znači, civilizacijski transferi bili su vrlo ubrzani, ali su ih slijedili i sukobi s drugim baštinicima koji su bili uspješniji u apropiaciji njenih vrijednosti, ali i u stvaranju vlastitih, kompetitivnih u svome vremenu (Bizant, Franačka, Venecija, Ugarska itd.). Međutim, silna etnokulturna i napose civilizacijska prestrojavanja, uvijek s distinktivnim konfesionalnim identifikacijama, već u kasnom srednjem vijeku nisu uvijek bila povijesno održiva. To i jest razlog da rani kapitalizam, onaj 15. stoljeća, naročito poslije pomicanja epicentara europskog razvoja na Atlantski ocean s globalno otvorenim horizontima, na europskom Jugoistoku već u to doba — čak i kad se imaju na umu fenomeni poput „zlatnog vijeka Dubrovnika“ — nije imao velikih šansâ. Osmansko ih je Carstvo

definitivno dovelo u pitanje, iako to danas nije možda *politically correct*, i to ne zbog islama i pastoralnog podrijetla Osmanlija, već zbog osmanske „ratne privrede“ kao pljačkaške u trajanju od 150–200 godina, te nadasve „komandne ekonomike“ carigradske Visoke Porte. To je imperij u kojem se o cijenama odlučivalo na sultanskom vrhu.

Neupitno je da je Osmansko Carstvo u Jugoistočnoj Europi opstojalo tako dugo i zato što se na svoj način umjelo civilizacijski implantirati u stečene baštine, u vrlo različitim povijesnim situacijama. Makar i u kategorijama „represivne tolerancije“, da upotrijebim Marcuseov izraz iz 1968., ono je uspjelo izbjeći totalnu konfrontaciju s podloženim sociokulturnim i etnokonfesionalnim zajednicama, zahvaljujući islamskom načelu vjerske trpeljivosti. U slučaju većine tih zajednica, cijena su bili involucijski procesi (npr. socijalna automarginalizacija, obnova tradicionalnih patrijarhalnih zajednica), ali je bilo i onih koje su neupitno profitirale, baš u razdobljima uspona Osmanskog Carstva (fanariotski Grci, napose u Carigradu, pojedine židovske skupine, neke armenske, u kraćim razdobljima srpska Pečka patrijaršija itd.) To je bio glavni razlog zbog kojeg su se protuosmanski pokreti u razdobljima kriza redovito javljali kao agrarni, kao pokreti „odozdo“, s uočljivim konfesionalnim obilježjima. Time je u 19. stoljeću kriza Osmanskog Carstva postala još dublja, jer je malo tko imao interesa za otomanizaciju s europski konzervativnim reformnim inspiracijama. Upravo je taj razvojni promašaj Osmanskog Carstva, vrijeme kad se i javlja „balkanizam“, ali s pozitivnim konotacijama — Balkan balkanskim narodima — naspram koncepta otomanizacije u imperijalnom smislu, odnosno konzervativne modernizacije — što je kratko trajalo, do Balkanskih ratova. Nacionalistički pervertirani balkanski nacionalizmi imali su najtrajnije učinke na odnos prema osmanskoj baštini u svih onih koji su bili njegovi podanici, a koji su se na različite načine suočavali sa spoznajama i sviješću o tome koliko se zaostaje za bliskim europskim susjedima, s druge strane, konfesionalnih „predziđa“, napose za Italijom i Srednjom Europom. Iako su nacionalni romantizmi svemu tome dali uvelike drugi smisao, nerijetko i rasistički, ključ za razumijevanje njihovih opsesija ipak je, držim, mnogo racionalniji: kako pobjeći iz zaostalosti i bijede?

Islam se u Jugoistočnoj Europi „autohtonizirao“, napose u slučaju Albanaca i Bošnjaka, ali bi povijesno bilo krajnje neumjesno previdjeti da nije bilo naroda u osmanskim granicama, uključujući i Hrvate, u kojem nije bilo neželjenih ili željenih prelazaka na islam, pa čak i u slučajevima gdje je osmanska vlast dopirala samo do etničkih granica, što je poljski slučaj. Dakle, povijesni izazov islamizacije u Jugoistočnoj Europi mnogo je veći nego što se obično priznaje, kao što je veća i cijena kršćanskih ekskluzivizama u potiskivanju islama iz Srednje i Jugoistočne Europe. Gdje god bi koja kršćanska sila potisnula osmansku kao islamsku, više u slučaju Habsburgovaca, a manje u slučaju Romanova, islamu se u pravilu gubio svaki fizički trag. To je obrazac koji su počeli primjenjivati i agrarni, etnonacionalno profilirani pokreti u 19. stoljeću, poput srpskog i grčkog, na prvome mjestu. Međutim, promjena odnosa velikih sila prema Osmanskom Carstvu u 19. stoljeću,

istih onih koje su se još u 18. stoljeću bez puno obzira obračunavale s Osmanskim Carstvom, ali i s islamom, „spasila“ je jugoistočnoeuropski islam od sudbine koju je imao srednjoeuropski, primjerice, u Ugarskoj i u jednom dijelu hrvatskog prostora poslije Bečkog rata, a koju je koncem 15. Stoljeća, konačno, imao i iberijski, s padom Grenade.

Moderno poimanje konfesionalne tolerancije, međutim, nerazlučivo je od svega onoga što europski modernitet čini inovativnim od 15. stoljeća do danas, uključujući i društveni razvoj, a u tome je europski Jugoistok očigledno najslabiji. Nacionalne integracije 19. i 20. stoljeća, koje su povijesno legitimne, beziznimno, na ovom prostoru pokušale su dio problema s time u vezi nadomjestiti kulturnim nacionalnim ekskluzivizmima. Ondje gdje nema razvoja u kompleksnom smislu riječi, uvelike se kao supstitut javlja kultura, jezik itd., *Kultur-nation*, prema njemačkoj tipologiji, orijentirajući se u europskoj politici spram sila od kojih su najviše očekivale i njegujući time cijelu seriju klijentelizama. Svaka jugoistočnoeuropska nacija ima u 19. i 20. stoljeću neke klijentelističke reference koje nisu nužno fiksne, ali su prepoznatljive. Time su samo pogoršale vlastitu situaciju. Naime, imperijalno rješavanje Istočnog pitanja već je u 19. stoljeću duboko involviralo europske sile u svakodnevicu Jugoistočne Europe, i to na način za koji je teško reći kada je primarno riječ o poželjnom transferu civilizacijskih vrijednosti (pravna država, tehnološke inovacije, kulturne institucije itd.), a kada o izvozu konfrontacija među velikim silama, na jedno europski periferno, ali geostrateški magistralno područje.

U povijesti naroda Jugoistočne Europe 20. stoljeće nesumnjivo je doba najvećih civilizacijskih promjena, napose u modernizacijskom smislu. Međutim, jedva da ijedan od njih ne dijeli iskustvo nedovršene, pa i promašene modernizacije. Još je teže suočiti se s istinama o užasnim ljudskim cijenama u 20. stoljeću, kao i s traumama koje i danas teško opterećuju individualne i kolektivne memorije — upravo danas sjećamo se Vukovara — kao što opterećuju i odnose sa susjedima, s onima od kojih se ne može „pobjeći“ i od kojih se na različite načine zbog negativnih iskustava najblaže rečeno, zazire.

Ponavljam, ne vjerujem u projekt europskog ujedinjenja kao u „objavu“, ali sam uvjeren da je europski okvir, sa svim onim što civilizacijski implicira, jedini koji narodima Jugoistočne Europe — napose onima koji dijele ratom traumatizirano poslijejugoslavensko iskustvo, a baštine svijest o dubokoj ukorijenjenosti u europskim tradicijama, što je osobito hrvatski slučaj, kako god proturječna ta svijest bila — u budućnosti jamči bolji i, recimo, dostojniji život u ovom dijelu europskoga kontinenta. Uvjeren sam da to nije važno samo za europski Jugoistok. Sumnjam da Europa može ne sumnjati u samu sebe ako se ne osjeća doraslom suočiti s ključnim pitanjima svoga povijesno najizazovnijeg dijela u svim njegovim višestruko presloženim dimenzijama, tj. ona se također mora „debalkanizirati“.⁷

⁷ Ovaj problemski „recentrirani“ i sadržajno promijenjeni i dopunjeni esej, preoblikovan kao cjelina za *Humanističke studije* — sa zahvalnošću na pozivu!

Prilozi:

Sl. 1. Rimsko Carstvo 117. godine. Cijela Jugoistočna Europa je u rimskoj vlasti („intra muros“). Vidjeti: Atlante storico Zanichelli, Bologna 1966., karta 31.

Sl. 2. J. i F. Tallis, „Turska u Europi“ (Turkey in Europe), u: Montgomery Martin Illustrated Atlas, London — New York, 1851. Nacrtao i gravirao J. Rapkin. Inv. br. 85/CG 2015 u Centro di ricerche storiche u Rovinju.

— prethodno je objavljen u izvornom obliku u: Drago Roksandić, *Čovjek i prostor, čovjek u prostoru*, Zagreb 2018., 283–290.

Sl. 3. Jugoistočnoeuropski nacionalizmi in extremis: teritorijalne revandikacije — jedna interpretacija. Vidjeti: Amael Cattaruzza — Pierre Sintès, *I Balcani in 100 mappe. L'altro volto dell'Europa*, LEG Edizioni 2015., str. 89.

Bilješka: Zahvaljujem se kolegici dr. sc. Orietti Moscarda i kolegi Nicolò Sponza iz rovinjskog Centro di ricerche storiche (CRSRV) na ljubaznoj pomoći u izboru ovih karata iz fondova CRSRV-a. D. R.